

העברית

רבעון בענייני הלשון העברית
בהוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית • ירושלים

מחזור סג • חוברת ג-ד • תשע"ה-תשע"ו

העורכת: לובה ר' חרל"פ
חברי המערכת: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר, משה פלורנטין

חדשים גם ישנים

תוכן העניינים

113		דבר העורכת
		חדשים גם ישנים
117	העיר הנידחת במגילת פשר בראשית א (4Q252) גלגולי המונח "הגפת תריסים": מן הקדום אל המאוחר	אלכסיי (אליהו) יודיצקי נורית שובל-דודאי
124		
133	תיבת מרקה ומדרשי חז"ל: מקבילות "טוב מכסף קניין דעת": על תרגילי כתיבה	מרדכי מישור שולמית אליצור
146	חינוכיים ושקולים מימי הביניים "החלוץ העובר לפני עם ישראל למלחמת הדת והתושיה" – מהי "תושיה"?	משה פלאי
151	ביטויים בעברית המדוברת של ימינו וזיקתם לעברית המקראית	שמחה קוגוט
160	צורת הנקבה של תבניות תצורה לבעלי מקצוע ושמות אגנטיביים	שמואל בולוצקי
169		
		עוד בענייני תקן ותקינות
175	על תעתיק מבנה המילה על קרובים ורחוקים בחקר הלשון ובתודעת הדוברים: הצצה למערך התשובות של האקדמיה ללשון העברית	עוזי אורנן תמר קציר
179		

חוברת זו יוצאת לאור בסיוע
קרן קיימת לישראל – הקרן על שם יצחק לייב ורחל גולדברג

אל הכותבים

המערכת מקבלת לפרסום מאמרים באורך 3,000 מילים לכל היותר. המבקשים להציע מאמרים לפרסום יגישו אותם לפי ההנחיות המפורסמות בדף ההוצאה לאור באתר האקדמיה ללשון העברית, למעט הנוהג באשר לשיטת הסימוכין הביבליוגרפיים: ב"העברית" המקורות לספרות המחקרית מצויינים במלואם בהערות השוליים ולא ברשימה בסוף המאמר. מאמרים, הערות ותגובות יש לשלוח לכתובת ivrit@hebrew-academy.org.il

©

האקדמיה ללשון העברית
ירושלים תשע"ו

ISSN 0024-1091

עריכת לשון: צופיה ליבוביץ
הפקה: אורית טפרברג

האקדמיה ללשון העברית
קריית האוניברסיטה, גבעת רם, ת"ד 90004, ירושלים 9190401
טלפון 02-6493555
ivrit@hebrew-academy.org.il
hebrew-academy.org.il

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
הדפסה: אופסט נתן שלמה, ירושלים

“החלוץ העובר לפני עם ישראל למלחמת הדת והתושיה” – מהי “תושייה”?

ססמת “החלוץ”, כתב העת שהופיע במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה (1852-1889) בעריכת המשכיל הרדיקלי יהושע השל שור (להלן יה"ש), נחקקה כך בשער הגיליון: “החלוץ העובר לפני עם ישראל למלחמת הדת והתושיה”. ססמה זו עוררה את השאלה “מהי תושייה”. הופעת המילה **תושייה** בכל כרכי “החלוץ”, לא רק בשערים אלא גם במאמרים, בצורות שונות ובשימושי לשון שונים, מעידה על חשיבותה הרבה בהשקפת העולם של עורך כתב העת וסופריו, והיא מעלה את שאלת טיבה וגלגולי משמעה של מילה מקראית זו.

השימוש במילה זו אינו חדש ואינו חידושו של יה"ש. הוא מתועד בספרות ההשכלה כבר מאז תקמ"ז (1787), עת שינו משכילי ברלין את שם החברה “דורשי לשון עבר” לשם “חברת שוחרי הטוב והתושיה”¹, וכן בתק"פ (1820), בכתב העת “בכורי תועלת” של משכילי אמשטרדם, שהכריזו על מטרת חברת המשכילים: “תועלת ותושיה”². וכמובן הידרשות לביטוי זה רווחת בכתבי המשכילים לרוב. התרגום הגרמני ל”שוחרי הטוב והתושיה” – “דיא גזעללשאפט צור בפערדרונג דעס גוטן אונד עדלן” – מסייע בהבנת משמעות המונח **תושייה** בעת ראשית ההשכלה בגרמניה: ‘אציל/אצילי’, או מוטב: ‘נאצל’, במובן של רעיונות ואידאליים אציליים ונאצלים. כמובן הלשון המורשת מן המקרא ומספרות ימי הביניים סיפקה מונחי לשון רבים שקרצו למשכילים לאמצם ללשונם ולמסגרותיהם החברתיות. **תושייה** מופיעה פעמים

1. תבנית חברת דורשי הטוב והתושיה: הנתיסדה בשנת תקמ"ז, קניגסברג וברלין תקמ"ז.
2. “מודעא מחברת דורשי לשון עבר אל אחיהם המשכילים בעם”, המאסף ג (אלול תקמ"ז), עמ' רי-ריא (מבוא [הקדמת העורכים ש' מולדר, מ' לאהנשטיין וא' טל לכרך “בכורי תועלת” (תק"פ), עמ' 3-6; עמודים לא ממוספרים]). העורך מולדר מונה את מטרותיהם של כתב העת ושל חברת המשכילים: “ראשי החברה שמו לנגד עיניהם התועלת והתושיה המושגות מפעולה זו [הוצאת כתב העת] להם ולזולתם; הנחת אשר ישיגו כל נבוני דבר [...] החדוה והגיל אשר ימצאו גם המה אשר לא שמעום מקדם, בראותם נטעי נעמנים על אדמת נכר” (עמ' [4]).

אחדות במקרא במשמע 'חוכמה, מחשבה, עצה'.³ בספרות ימי הביניים היא משמשת במשמע 'הכרה אמתית, פילוסופיה או מטפיזיקה'.⁴

יש לציין כי מונחי הפילוסופיה היהודית בימי הביניים השפיעו על המחשבה המשכילית ועל אוצר מונחיה. וכך מגמותיו המשכיליות של כתב העת "בכורי תועלת" היו אפוא התועלת השימושית שמשגי הקורא ועמה ההכרה האמתית, וכן גם ההנאה האינטלקטואלית והתענוג האסתטי הרמוזים בהמשך להיגד "תועלת ותושייה".
הבלשן המשכילי יהודה ליב בן זאב מגדיר כך את המילה **תושייה**: "נגזר מן יש המורה רצון ומחשבה [...], ותושייה הנגזר ממנו מור' [ה] רצון או עצה ומחשבה הנגמרת לצאת אל המציאות". כלומר 'מחשבה או תכנית המתבצעת בפועל' (הוא מסתמך על פסוקים מן המקרא).⁵

בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה התגבר השימוש במונח **תושייה** בכתבי העת של ההשכלה, כגון ב"כוכבי יצחק", לציין היבטים חשובים של ההשכלה והנאורות. להלן נעמוד על השימושים השונים של **תושייה** בכתב העת "החלוץ" ובכמה כתבי עת נוספים כדי לנסות ולהבין מהם את משמעות המונח והקשריו השונים.

השימוש ב"תושייה" ב"החלוץ"

המשכילים הם "שוחרי תושייה"

נסה לעמוד על משמעותה של **תושייה** מתוך שימושיה השונים מעל דפי "החלוץ" ובהקשריה השונים שם, כדי לאפשר לטקסט ולהקשר להביע את משמעה בקרב המשכילים. נבחין, למשל, כי המשכילים, ובעיקר קוראי "החלוץ", נקראים "שוחרי תושייה" – כך פונה אברהם קרוכמאל אל הקוראים בביוגרפיה על האמורא שמואל בכרך א של כתב העת, ומביע את תקוותו "כי יעלו דברי לרצון לפני שוחרי תושייה"

3. גוון "גם זאת מעם ה' צבאות יצאה, הפליא עצה הגדיל **תושייה**" (ישעיהו כח, כט); "ויגד לך תעלמות חכמה, כי כפלים לתושייה" (איוב יא, ו); "בני! אל ילזו מעיניך, נצר תשייה ומזמה" (משלי ג, כא); וכן "מה יעצת ללא חכמה, ותושייה לרב הודעת" (איוב כו, ג); "לי עצה ותושייה אני בינה לי גבורה" (משלי ח, יד). וכן נמצאת **תושייה** כמילה נרדפת להגנה ועזרה: "האם אין עזרתי בי, ותשייה נדחה ממני" (איוב ו, ג); "עמו עז ותושייה, לו שגג ומשגה" (איוב יב, טז).

4. ראו י' קלצקין, אוצר המונחים הפילוסופיים, ד, ברלין תרצ"ד, עמ' 184: **תועלת** – "יתרון, הנאה"; שם, עמ' 188: **תושייה**: "הכרה אמתית, פילוסופיה אמתית, מתפיסיקה"; השו"א' אבן-שושן, המילון החדש, ז, ירושלים תש"ל, עמ' 2837. הוא מציין את השימוש המודרני ב**תושייה** בהוראת 'עצה, חכמה'; 'כושר המצאה והתמצאות, בינה מעשית' (ואעיר כי שתי המשמעויות האחרונות נפוצות מאוד בשיח הישראלי, ומעניין יהיה לתהות על התפתחותן), ואת המובן בספרות המחקר: 'חכמה עליונה, פילוסופיה'.

5. "ל בן זאב, אוצר השרשים, כולל שרשי הלשון העברית, וינה תקס"ז, דף קמו ע"א.

(א, עמ' 89; ג, עמ' 58; ח, עמ' 164). לעתים, בתיאור המשכילים, **תושייה** באה לצד מילה נוספת המבהירה אותה: "שוחרי האמת והתושיה" (ח, עמ' 2); "אוהבי האמת ושוחרי תושיה" (ט, עמ' 58).

הביטויים "דורשי תושיה" (ט, עמ' 69) ו"אוהבי תושיה" ננקטים אף הם ככינוי לקוראי כתב העת הדורשים לקבל את חוברת א של "החלוץ" שאזלה (ג, עמ' 212). הביטוי "שוחרי תושיה" מתבאר על פי ביטוי נרדף הנמצא במאמר ביקורת של יה"ש על הספר "דרכה של תורה" מאת צבי הירש מנחם מנדל פינליש (של"ש): "מה מאד יגבה לב שוחרי תושיה ואוהבי חקירה" (ז, עמ' 144). **תושייה** נתפסת אפוא ככרוכה בפעילות אינטלקטואלית של המשכיל, בחקירה ובמחקר.

משימושים אלה עולה ש**תושייה** מכוונת למשכילים, למהותם, לאורחות חייהם ולדרכי מחשבתם המיוחדות אותם.

צירופים והקשרים: "תושייה" נרדפת לחכמה, למזימה ולשלמות

המילה **תושייה** מתבארת גם מצירופים, צמדי מילים, שבהם היא ננקטת לצד מילה נרדפת המסבירה אותה. בצירופים אלו באה ראשונה מילה מוכרת ולידה המילה **תושייה**, כגון הצירוף "חכמה ותושיה", המזכיר את התקבלת המקראית, אף כי עדיין יש לדון במשמעותה של **חכמה** במקרא בהשוואה לתפיסתה בהשכלה.

גם המילים **עצה ומזימה** מצויות בהקשרים דומים במקרא, והן ננקטות במאמרו של יה"ש על התפתחות הדיון הפילוסופי ביהדות: "רוח החקירה [ש]לכשה את הערביים, **רוח חכמה ותושיה, עצה ומזימה** והעתיקו להם ספרי חכמי יון ונתפשטו ביניהם", וכך גם השפיעו על היהודים במקומותיהם (ז, עמ' 90).⁶ שימוש דומה נמצא במאמרו "פשטיה דקרא", על "רוח העת": "נסתם מקור ברכה, השולח מעינים כנחלים, **נהרי נחלי מזימה ותושיה**" (א, עמ' 95). וכן במאמר "תרי"ג" נמצא התיאור של ר' שמלאי: "**עינינו נוצצות תושיה ומזימה** ורוח נדיבה" (ב, עמ' 1), שהוא תיאור חיובי. **מזימה** נתפסת כמילה בעלת גוון חיובי, בדומה למשמעותה המקובלת בדרך כלל במקרא ובניגוד למשמעותה המודרנית כיום.

מילים נרדפות נוספות ל**תושייה** מובאות במאמרו של יה"ש על התעודה ההיסטורית "דברי הברית": "רוח חכמה ותבונה, רוח דעת ותושיה, שמש החכמה האירה נגוהות" (א, עמ' 20), בהקשר של תור הזהב ביהדות ספרד. וכן בדברי המספר בסטירה "תרי"ד" הדן בעיקרי האמונה: "דתנו לא נוסדה על אמונה [...] כי אם על הדעת וההשכלה בינה ותושיה" (ג, עמ' 16). ועוד נרדפים: "רוח דעת ותושייה" (ה, עמ' 31); ובהקדשה לבנו המנוח כותב עליו יה"ש: "איש דגול מרבבה בדעת ובתבונה עצה ותושיה" (ט, 1).

6. ר' נסים בר' משה ממרשיליא, "החלוץ ז (תרכ"ה), עמ' 89–144.

מילים נרדפות הבאות בסמיכות לתושייה הן **חכמה ודעת**, ונוסף עליהן הצירוף "תושייה ושלמות", שבו המילה **שלמות** מסבירה את **תושייה**. במאמר על "תלמוד הירושלמי ותלמוד הבבלי [אל מי משניהם היתרון]" קורא יה"ש לבחורי ישראל ואומר כי "חכמה ודעת, תושייה ושלמות" היא פקודת העת (ו, עמ' 47-55). **שלמות**, אם נבקש את הגדרתה בפילוסופיה של ימי הביניים, נמצא אותה ב"אוצר המונחים הפילוסופיים" של יעקב קלצקין: "תכונת העצם השלם" [מלאות] "המעלות המדודות והמדעיות והמעשיות"⁷.

כל המונחים הנרדפים מורים **שתושייה** קשורה בחכמה, תבונה, דעת, השכלה ובינה, עצה, מזימה (במשמע שבמקרא: 'מחשבה, רעיון לעשות דבר מה') – מושגים המביאים לידי שלמות מוסרית, רוחנית ומעשית, דהיינו שכלול התכונות האידיאליות של המשכיל.

מונחים קרובים מלקסיקון המונחים של ההשכלה

בדומה למונחים נרדפים אלה, סופרי "החלוץ" קושרים את **תושייה** עם מושג מרכזי אחר – "האמת", שאף הוא מופיע לרוב בלקסיקון המונחים של ההשכלה. אברהם קרוכמאל כותב במאמרו "תולדות שמואל ירחינאי" כי ירחינאי התעורר אל האמת והתושייה.⁸ בצירופים כגון זה המילה הראשונה היא מושג מוכר, ולצדה באה המילה **תושייה**, המתפרשת מן ההקשר. ובהמשך מסביר יה"ש מהי אותה "אמת".

יה"ש נדרש לשימוש זה גם במאמרו על פסוקי המקרא בתלמוד. הוא פונה למכותבו במילים "לשמחת נפשך החפצה באמת ותושייה" (א, עמ' 115). ובמאמרו על ביקורת המקרא הוא יוצא בהצהרה על דרכו של "החלוץ": "כל מגמת חפצינו לעבור חלוץ לפני העם להורותם דרך האמת והתושייה כפי יכלתנו מבלי משוא פנים לדבר ולאדם" (ג, עמ' 91). **אמת ותושייה** הן אפוא מטרתו של "החלוץ". הקוראים המשכילים נקראים "שוחרי האמת והתושייה" (ח, עמ' 2) או "אוהבי האמת ושוחרי תושייה" (ט, עמ' 58), ועל עצמו כותב יה"ש: "כי אראה אור האמת והתושייה" (ו, עמ' 52). ה"אמת" היא דרך חיים של המשכיל, המאמין בה בניגוד לתפיסות מוטעות של המציאות ולאמונות טפלות, והיא מהות עליונה המתבטאת ב"חותמו של הקב"ה", שהוא "האמת", כפי שיה"ש מדגיש במאמרו.⁹ יה"ש מעודד את המתקנים המודרניים ומחזק את לבם לבל יחששו ממתנגדיהם "כי ה' אלהינו [...] הולך עמכם!". היריבים באים מכוח ההרגל והפתיות ההבל והעצלות, ואילו הם – החכמים – באים "בנצחוננו של אמת, חותמו

7. י' קלצקין, אוצר המונחים הפילוסופיים ואנתולוגיה פילוסופית: אוצר המונחים הפילוסופיים של הספרות העברית בכל תקופותיה, שבדפוס וגם שבכתב-יד, ד, ניו יורק תשכ"ח, עמ' 119, בציטטה מן הכוזרי.

8. "תולדות שמואל ירחינאי", החלוץ א (תרי"ב), עמ' 66-89 (פתח דבר); החלוץ א, מהדורה ב (תרכ"ו), עמ' 55-76.

9. "דבר בעתו", החלוץ ב (תרי"ג), עמ' 37-58.

של הקב"ה". ומי מנצח? "הוי אומר, ה' אלהים אמת!" (ב, עמ' 57–58). "האמת" היא אפוא חותמו של הקב"ה ותושייה גם היא מקבלת את מובנה ממנה.

כאמור "חברת שוחרי הטוב והתושייה" של משכילי ברלין חרתו על דגלם את הססמה "טוב ותושייה" כחלק מהאידיאולוגיה שלהם, ובדרכם הלך גם יה"ש והוא אף רומז אליהם. הוא פונה אל מכותבו כאל אחד מקוראיו ומזהה אותו עם המשכילים: "יאר ה' פניו אליך ידידי היקר שוחר טוב ותושייה" (א, עמ' 97). ובמאמרו החינוכי הוא מותח ביקורת על המורים כי הם בעוכרי הילדים משום שאינם מעוררים את לבם "לטוב ואת רוחם לתושייה" (א, עמ' 117). המשכילים הם "שוחרי טוב ותושייה", כפי שיה"ש מציין במאמר ביקורת (יא, עמ' 76). אלה הן ססמאות "בראשית" של ההשכלה, המהדהדות גם כשבעים שנה לאחר הופעתן בכתביהם של משכילי ברלין.

בדיאלוג הסטירי "הותרה הרצועה!"¹⁰ מתאר המספר את הנאורים ההולכים אל הרבי כדי להתלבן בו, ובאמת "שְלָמִים הם את הטוב ואת התושייה" (ה, עמ' 1), כלומר שלמות אופיים מתבטאת בשילוב "הטוב" – התכונה המיטיבה עם הזולת ומביאה תועלת חיובית לחברה – עם "התושייה".

המוטו של "החלוץ": למלחמת הדת והתושייה

על פי כותרת המשנה הדו-ערכית בשער כתב העת, "החלוץ העובר לפני עם ישראל למלחמת הדת והתושייה", הצירוף "מלחמת הדת" אפשר שמשמעו מלחמה של הדת, שהיא מלחמה על הדת, ש"החלוץ" מקדש, או מלחמה בגלל הדת או נגד הדת, לפי פירושו של יהודה פרידלנדר.¹¹

בכמה מאמרים מציינים הכותבים את "מלחמת הדת והתושייה" כהד לססמת "החלוץ". אך נראה שהשימוש בצירוף "דת ותושייה" רומז לשתי ישויות נפרדות, **דת ותושייה**, המשולבות בחינוך האידאלי של ההשכלה: המורים ילמדו את התלמידים "דת ותושייה" (א, עמ' 119). קיטוב דומה נרמז במובאה במאמר "משא רבנים", שם סוקר "הקול" – דמות נבואית-אלוהית בסגנון ספר יחזקאל המשתתפת בדיאלוג – את הכיתות ביהדות התקופה וקובע כי הכת האחרת, זו אשר פנתה עורף "לפת המתקדשת", והיא "הכת הנאורה", גם היא אינה טובה מרעותה, והיא מסלפת "ארחות דרכה ללכת בשרירות לבה". רוב העם ההולכים לדגלה "פורקים עול התורה והאמונה, הדת התושייה גם יחד" (ג, עמ' 51). דוגמאות אלו מיטיבות להסביר את שתי המהויות: הדת מקבילה לתורה ולאמונה, המייצגות את היהדות המסורתית, בעוד שהתושייה מייצגת את היהדות המודרנית, המשכילית.

10. י"ה שור, "הותרה הרצועה!", החלוץ ה (תר"ד), עמ' 1–11.

11. י' פרידלנדר: "אמונת חכמים" בסאטירה של יהושע השיל שור", בין הלכה להשכלה, רמת גן 2004, עמ' 163.

ייצוג דומה מצוי בצירוף "תורה ותושייה". ה"קול" במאמר "משא רבנים" מותח ביקורת על המצב הדתי והמוסרי הירוד, לדעתו באשמת הרבנים, שבמקום לעשות לה' ולתורתו ואמונתו הוסיפו "דינים על דינים, חומרות על חומרות סיגים על סיגים", וכך גרמו להידרדרות "מוסר ודת, תורה ותושייה ירדו פלאים" (ב, עמ' 37). על פי תפיסה זו ההידרדרות כפולה, הן ב"תורה", שהיא היהדות, הן ב"תושייה" – המבטאת את ההיבט המשכילי.

מונחים נוספים מססמאותיה של ההשכלה: אושר ותושייה; תושייה ושלמות; אור התושייה

תושייה מופיעה לעתים בלויית מונח נוסף מססמאותיה של ההשכלה, כגון "האוסר והתושייה". ב"תולדות החלוץ", בתוספת שכתב יה"ש עצמו למאמרו של יצחק ארטור, שנמנה עם מתכנני כתב העת אך נפטר בטרם השלים את המאמר, העבריה, דמות המייצגת את העברית, מתווה את תכנית כתב העת שיהיה "אבן חן מוסד מוסד האוסר והתושייה" (א, עמ' 18), המבטא את שאיפת הנאורות לאושרו של האדם ול"תושייה" המשכילית. כן מופיע הביטוי "לאמת ולתושייה" באותו הקשר. העבריה מוסיפה אתגרים לתכנית כתב העת: עם הרחבת המדע ושלמות החכמה, "תרב ותגדל שלמות האדם לתורה ולתעודה, לאמת ולתושייה" (א, עמ' 18).¹² כאמור לעיל נזכר גם צמד המילים "תושייה ושלמות": על פי "רוח ה' המתהלכת בקרב הארץ [...] מה' מצעדי העת כוננו, ורוחו תפלוס הליכותיה [...] למלאות את פקודתה, פקודת חכמה ודעת, תושייה ושלמות" (ו, עמ' 53). התפיסה המשכילית רואה ב"רוח הזמן" ובשינויים המתרחשים במדינות אירופה בעקבות אביב העמים את חותמו של האל.

יה"ש סבור כי הרבנים חייבים "להאיר לפני העם נר הדעת ואור התושייה" (ג, עמ' 52). המילים **דעת, ידע, ידיעות, מדע** קשורות בהארה, בחינוך נאות, כלומר בחינוך לתושייה.

"לעורר רוחם לתושייה" באמצעות חינוך נאות

חשוב לציין כי את התושייה אפשר לעורר באמצעות חינוך נאות, ולפי מאמרו החינוכי של יה"ש המורים הם בעוכרי הילדים בכך שאינם מעוררים את לבם "לטוב ואת רוחם לתושייה" (א, עמ' 117). ובאותו המאמר יה"ש כותב על ההורים הרוצים "להאיר עיניהם באור הדעת, לעורר רוחם לתושייה ולהשכילם בינה טוב להם כל הימים" (עמ' 118). החינוך לתושייה כרוך בדעת ובבינה.

וכן אנו מוצאים את השימוש ב**תושייה** לעצמה, במובן חיובי: "להגדיל תושייה" (ד, עמ' 26); "המלאה לה תושייה" (ד, עמ' 27), או להפך – היעדר תושייה, להעיד כי המצב כבי רע: "ראיתי כי רעה נגד פנינו ותושייה נדחה ממנו" (ב, עמ' 1).

12. על הסבר המושג "אמת" ראו לעיל.

תופעה נוספת האופיינית למשכילים היא קישור **תושייה** עם מחקר – פעילות אינטלקטואלית חוקרת ובודקת של המשכיל. יה"ש מספיד את המשכיל האיטלקי יצחק שמואל ריג'יו (יש"ר) שהלך לעולמו ומצטט ממכתב שכתב אליו המנחה בתרי"ג על תמיכתו ב"החלוץ" ובדרכו, וכן על בדידותו ועל ניתוקו מעולם "המחקר והתושיה". יש"ר קבל כי אין מי שישאיל לו ספרים, או מי שידווח לו "מה נהיה במחנה המחקר והתושיה" (ג, עמ' 47).

"תושייה" בכתבי עת נוספים

כפי שראינו למעלה, כתבי עת אחרים של ההשכלה באותה תקופה נדרשו אף הם לשימוש במילה **תושייה** בהקשרים דומים. הנה עוד כמה דוגמאות:

- בהקדמת המוציא לאור שמואל ליב גאלדענבערג לכרך ה של כתב העת לחכמת ישראל "כרם חמד" מודגש מושג יסודי של ההשכלה באותן שנים: התועלת. הוא כותב כי תכלית "כרם חמד" לפרסם דברי "חכמה ומוסר ודברי תועלת", ולכן לא ידפיס דברי נאצה וגיודופים או "דברי הבאי והבל, רקים מכל תושיה ונעדרי כל תועלת". תושייה מקבילה לתועלת, אף היא אחת מססמאות ההשכלה.

- המשורר אד"ם הכהן לעבענזאהן נקט צימוד פיוטי-פרחוני לצד **תושייה** בשיר שפורסם בכרך ב של כתב העת "פרחי צפון" (וילנה תר"ד, 1844) וכותרתו "מקרה החכמה כמקרה השמש". הכותרת היא מעין מוטו להכרזה כי "גם קרני שמש גם פרחי תושיה" נראו עתה גם בצפון. וברור שהכוונה לפעילות המשכילית בהוצאת כתב העת.

- בכתבי עת אחרים בשנות הארבעים למאה התשע-עשרה מוצאים את אפיון המשכילים כ"דורשי תושיה", כדוגמת ציטטות שהובאו לעיל. במאמר ב"כוכבי יצחק" על דרכו של משכיל צעיר נכתב: "הן החילותי להראות לך מנת דורשי תושיה"¹³. וכן, "דברי שלום ואמת לדורשי תושיה חברת כוכבי יצחק"¹⁴.

- שימוש דומה נמצא גם בשער החוברת השלישית (1855) של כתב העת "אבני נזר", בעריכת מאיר הלוי לטריס: "אבני נזר: כוללים מכתבי חכמה ותושיה".

- בביוגרפיה על יהושע השל שור מאת הירש זיידעל, "ספר תולדות הרב החכם הגדול החוקר והמבקר מוהרר רבנו יהושע העשיל שור ז"ל" (דראָהאַביטש תרנ"ח), עמ' 5: המחבר מוסר כי מ"ה לטריס כתב לשור כי ספרו (כתב היד שהלך לאיבוד) היה מלא "חכמה ותושיה".

13. כוכבי יצחק יא (1847), עמ' 37.

14. שם, עמ' 42.

• שימושים דומים יש בכתב העת "בכורים": "לעורר את הרוח לטוב ותושיה"; "כל שוחר טוב ומבקש תושיה" (א [1864], עמ' iv). ועוד שימושים דומים לאלה שהוזכרו לעיל: "עיני עורים תראינה אור בהיר במושכלות תושיה ודעת" (שם, עמ' 60), בביוגרפיה של לטריס על אביו. ולטריס כותב במאמר הספד על מות העורך נפתלי קלר כי הוא גילה "תשוקה [...] לכל דבר חכמה תושיה ומזימה" (בכורים ב [1865], עמ' xvii). ובאותו כתב עת מזהה הכותב את התושייה עם רוח הזמן: "לעשות תושיה לפי רוח זמן – אך לא כן בגליציה" (בכורים א, עמ' 207), והיא אותה "רוח העת", הציטיגייסט, שהמשכילים ראו בה את השינוי המהותי לטובה ביחס אל היהודים.

סיכום

על רקע השאלה "מהי תושייה" מהדהדת שאלה חשובה לא פחות בדבר מהותה של **השכלה**. אכן שאלה זו עלתה בקרב משכילי גרמניה כשבעים שנה קודם לצאת כתב העת "החלוץ", והיא שבה ועלתה בשנות השבעים של המאה התשע־עשרה בכתבי משה ליב לילינבלום ואחרים.¹⁵

מתוך הדגש על **תושייה** ב"החלוץ" והמשמעויות שיוחסו למושג זה בהקשריו השונים, אני מניח כי יה"ש, עורך כתב העת, לא הסתפק במונח **השכלה**, שהתחיל לאבד מתוקפו במחצית המאה, במיוחד לאור "ההשכלה המזויפת" שהמשכילים התאמצו לנער חוצנם ממנה. לכן הוא אימץ בכתב העת שלו מושג חדש ומחודש כדי ליחדו ולהבדילו מכתבי העת האחרים. המטרה הייחודית של "החלוץ", כמובא על ידי דמות "העבריייה" של ארטור ("תולדות "החלוץ"), הייתה תכנית פעולה ושליחות לאומית. ואכן מפעלו של יה"ש חורג ממפעלי ההשכלה והמשכילים המקובלים, וייתכן שאינו בבחינת "השכלה" במובן המקובל.

כאמור **תושייה** קשורה ל**חכמה**, **תבונה**, **דעת**, **השכלה** ו**בינה**, **עצה**, **מזימה** (במשמע שבמקרא: מחשבה, רעיון לעשות דבר מה), ואף **שלמות**.

מתוך הדוגמאות שהובאו ברור שהמונח **תושייה** מכוון למשכילים הנאורים – בניגוד לרבנים החרדים ולחסידים הקנאים – והוא מבטא את מהותם, דרכם, מחשבתם ואורח חייהם המיוחדים להם.

המונח **אמת** הוא דרך חיים של המשכיל, המאמין בה, בניגוד לתפיסות מוטעות של המציאות ולאמונות טפלות, והוא מייצג מהות עליונה הנושאת את "חותמו של הקב"ה" שהוא האמת.

15. מ' פלאי, השכלה ומודרניזם, התחלות והמשכים: התקבלות ההשכלה המוקדמת במאה הי"ט ובשילהי התקופה, בני ברק תשס"ח, עמ' 141; מ"ל לילינבלום, "מה היא השכלה", כל כתבי משה ליב לילינבלום, ב, קראקא תרע"ב, עמ' 113–116.

ואילו ה"שלמות" היא שלמות אופיים של המשכילים המתבטאת בשילוב "הטוב" – התכונה המיטיבה עם הזולת ומביאה תועלת חיובית לחברה – עם "התושייה". הכותבים מבדילים בין שתי מהויות: **דת** מקבילה ל"תורה ואמונה", יסוד היהדות המסורתית, ואילו **תושייה** מייצגת את היהדות המודרנית, המשכילית. יה"ש ועמיתיו החלוצים סברו כי המצב הדתי והמוסרי הירוד הוא באשמת הרבנים, שבמקום לעשות לה' ולתורתו ואמונתו הוסיפו "דינים על דינים, חומרות על חומרות סיגים על סיגים", והלכו "אחר ההבל לארוג פלפולים של הבל" (ב, עמ' 37). על פי תפיסה זו ההידרדרות כפולה – הן בתורה, שהיא היהדות, הן בתושייה, שהיא המטען המשכילי. "דעת" – היא ידע, ידיעות, מדע, הקשורים בהארה, בחינוך נאות לתושייה. החינוך לתושייה כרוך אפוא בדעת ובבינה. המובאות לעיל מתוך כתב העת "החלוץ" הן בעיקר מתוך מאמריו של יה"ש, אך גם ממאמרים של סופרים אחרים הדוברים בלשונו ובסגנונו של יה"ש. ויש להניח כי המונח השתרש, ואימצו אותו גם המחברים האחרים שכתבו ב"החלוץ", וכאמור גם בכתבי העת האחרים. מושג זה נכנס אפוא ללקסיקון של ההשכלה ובהמשך לספרות התחייה (ספריית תושיה"), ועוד יש לעיין בנושא זה.